Materiallar to’plami · Conference Proceedings

TIL, TARJIMA VA TA’LIM: GLOBAL KOMMUNIKATSIYA VA RAQAMLI INNOVATSIYALAR DAVRIDA YANGI YONDASHUVLAR

03 October 2026

UDK 811.112.2

ZAMONAVIY LINGVISTIKA VA GLOBAL KOMMUNIKATSIYA

Nemis va o‘zbek tillarida BAXT konsepti: qiyosiy va kognitiv tadqiqot

Nargiza Babajanova*

ANNOTATSIYA

Nemis va o‘zbek tillarida BAXT konseptining kognitiv-semantik tuzilishi qiyosiy tahlil qilinadi. Maqsad baxtning konseptual yadro va periferiyasini, metaforik modellarini hamda paremiologik va frazeologik realizatsiyasini aniqlashdir. Metodlar sifatida konseptual tahlil, freym-semantika, korpusga tayangan kuzatuv va qiyosiy-lingvokulturologik yondashuv qo‘llanadi. Yangilik ikki tilda baxtning baholoviy komponentlari va ssenariylarini bir tizimda xaritalashdadir.

Kalit so‘zlar

baxt konsepti, kognitiv lingvistika, freym, konseptual metafora, frazeologiya, paremiologiya, qiyosiy tahlil

DOI: 10.5281/zenodo.23277703

BAXT konsepti lingvokognitiv birlik sifatida inson tajribasida ijobiy baho, ichki qoniqish va ijtimoiy maqbullik bilan bog‘langan mental tuzilma sifatida ta’riflanadi. Ushbu ta’rifning mexanizmi shundan iboratki, til birliklari shaxsning affektiv holati, maqsadga erishish rejasi va qadriyatlar ierarxiyasini bir vaqtda ifodalaydi, natijada “baxt” birgina hissiyot emas, balki konseptual freymlar majmuasiga aylanadi. Misol tariqasida o‘zbek tilidagi “baxtli bo‘lmoq”, “baxt kulib boqdi” va nemis tilidagi “glücklich sein”, “das Glück lächelt” kabi birikmalar subyektga yo‘naltirilgan holat va tashqi omil bilan keladigan omad tushunchasini parallel ravishda namoyon qiladi. Qiyosiy korpusga tayangan kuzatuv sifatida, umumiy til amaliyotida “baxt” leksikasi ko‘pincha “hayot”, “oila”, “mehnat”, “omad” kabi birliklar bilan kollokatsiyalanishi ko‘rsatiladi; bunday kollokatsion zichlik kognitiv tarmoqda markaziy bog‘lanishlarning kuchliligini bildiradi va ikki tilda ham ijobiy baholovchi sifatida izohlanadi. Ilmiy izoh nuqtayi nazaridan, kognitiv lingvistika konseptni prototipik yadrosi va periferik kengayishlari orqali talqin qiladi, shu bois “baxt”ning semantik maydoni ham hissiy, ham aksiologik, ham voqelik komponentlarini birlashtiruvchi ko‘p qatlamli konstruksiya sifatida qaraladi [1; 4].

Nemis va o‘zbek tillarida baxt konseptining nominativ bazasi, ya’ni asosiy atamalari, mazkur konseptning qaysi tajriba sohalariga tayanganini ko‘rsatadigan lingvistik indikator sifatida ta’riflanadi. Bu jarayonning mexanizmi leksik-semantik differensiallashuv orqali ishlaydi: nemis tilida “Glück” ko‘pincha “omad” va “baxt” ma’nolarini birlashtirsa, “Glückseligkeit” ko‘proq ruhiy qoniqish va barqaror farovonlikni bildiradi, o‘zbek tilida esa “baxt” odatda ijobiy hayotiy qoniqish markazida turadi, “omad” esa tasodifiy yutuq ssenariysiga yaqinlashadi. Misol sifatida nemis tilidagi “Viel Glück!” tilagi ko‘pincha vaziyatga bog‘liq omad istagini bildirsa, o‘zbek tilidagi “Baxt tilayman” ko‘proq uzoq muddatli farovonlik va munosabatlar barqarorligiga yo‘naltiriladi, bu esa konsept periferiyasida “barqarorlik” komponentining kuchli ekanini ko‘rsatadi. Qiyosiy taqsimot nuqtayi nazaridan, kundalik nutqda “Glück”ning “Zufall” (tasodif) bilan bog‘lanishi, “baxt”ning esa “taqdir” va “nasiba” kabi birliklar bilan tez-tez yonma-yon kelishi ikki tilda konseptual motivatsiyaning turli markazlariga ishora qiladi; bu farq konseptual xaritada “agentlik” va “determinatsiya” o‘qlarini ajratishni talab etadi. Ilmiy izoh shundan iboratki, semantik polifunksionallik konseptning ko‘p manbali tajriba bilan bog‘liqligini bildiradi va aynan shu holat qiyosiy tadqiqotda “baxt–omad” chegarasini freym-semantik vositalar bilan aniq belgilashga imkon beradi [2; 6].

Baxt konsepti freymlar tizimi orqali, ya’ni “holat”, “sabablilik”, “natija” va “me’yoriy baho” komponentlari bilan tashkil topgan kognitiv model sifatida ta’riflanadi. Mexanizm shundan iboratki, har bir til baxtni tasvirlashda tipik ssenariylarni faollashtiradi: sabab freymi (mehnat, sevgi, sog‘liq), holat freymi (xotirjamlik, quvonch), natija freymi (muvaffaqiyat, farovonlik) va ijtimoiy me’yor freymi (oila, hurmat, baraka). Misol sifatida o‘zbek tilida “mehnat qilgan baxt topar” kabi paremiya sabab freymida “mehnat”ni markazga chiqaradi, nemis tilida esa “Jeder ist seines Glückes Schmied” iborasi agentlik va shaxsiy mas’uliyatni kuchliroq ko‘rsatadi, natijada “baxt” individual rejalashtirish bilan bog‘lanadi. Qiyosiy jihatdan, o‘zbek paremiologiyasida kollektiv qadriyatlar va qarindoshlik munosabatlari bilan bog‘liq birliklar ko‘proq uchrashi, nemis materialida esa individual maqsad va o‘zini boshqarish motivlari nisbatan faol bo‘lishi konsept periferiyasining madaniy indekslarini beradi.

Baxt konseptining metaforik modellar orqali idrok etilishi mavhum hissiy holatni sezgi tajribasiga ko‘chirishga xizmat qiladigan kognitiv mexanizm sifatida ta’riflanadi. Bu mexanizm konseptual metafora orqali ishlaydi: inson baxtni yorug‘lik, yuqoriga ko‘tarilish, issiqlik, to‘liqlik yoki yo‘l manzili sifatida tasavvur qiladi va til bu tasavvurni barqaror obrazlar bilan mustahkamlaydi. Misol tariqasida o‘zbek tilidagi “baxt nuri”, “baxt cho‘qqisi”, “baxt eshigi ochildi” birikmalari yorug‘lik, balandlik va makon metaforalarini birlashtirsa, nemis tilidagi “Glücksgefühl”, “im siebten Himmel sein”, “Tür zum Glück” birliklari ham xuddi shunday ko‘tarilish va makon metaforalarini faollashtiradi. Qiyosiy tahlilda, ikki tilda ham “baxt–yorug‘lik”ifodasi yuqori darajada produktiv bo‘lib, bu umuminsoniy tajriba bilan izohlanadi; shu bilan birga o‘zbek tilida “baraka” va “rohat” bilan uyg‘unlashgan “to‘liqlik” shakli tez-tez ko‘rinsa, nemis tilida “Zufriedenheit” bilan bog‘langan “muvozanat” shakli nisbatan ko‘proq ko‘zga tashlanadi.

Frazeologizmlar ko‘pincha baxtni dinamik hodisa sifatida ko‘rsatadi: u keladi, kuladi, yuz o‘giradi yoki qo‘ldan chiqadi, natijada konsept “harakatlanuvchi resurs” sifatida personifikatsiyalanadi. Misol sifatida o‘zbek tilida “baxt kulib boqmoq”, “baxti ochilmoq”, “baxti chopmoq” kabi iboralar, nemis tilida esa “Glück haben”, “das Glück ist auf seiner Seite”, “Pech haben” qarama-qarshiligi bilan birga, baxt va omadsizlikni bir kontinuumda beradi. Qiyosiy ko‘rsatkich sifatida antonimik juftliklarning faol ishlashi (baxt–omadsizlik; Glück–Pech) baholoviy shkalaning tilda grammatik va leksik vositalar bilan doimiy ravishda yangilanib turishini bildiradi, bu esa diskursda dalil va o‘zini oqlash strategiyalariga xizmat qiladi. Ilmiy izohga ko‘ra, frazeologik birliklar konseptning periferiyasini mustahkamlaydi, chunki ular ko‘pincha kontekstga sezgir va pragmatik maqsadga yo‘naltirilgan bo‘lib, “baxt”ning ijtimoiy baholanish mezonlarini yashirin tarzda olib kiradi [1; 3].

Baxt konseptining paremiologik darajadagi ko‘rinishi maqol va matallar orqali normativ tajribani avloddan avlodga uzatuvchi kognitiv-axloqiy kod sifatida ta’riflanadi. Bu mexanizm didaktik umumlashtirish asosida ishlaydi: individual voqea umumiy qoida ko‘rinishiga o‘tkaziladi va baxtga erishish shartlari “mehnat”, “aql”, “sabr”, “to‘g‘rilik” kabi kategoriyalar bilan bog‘lanadi. Misol sifatida o‘zbek maqollarida baxt ko‘pincha mehnat va sabr bilan birga kelishi ta’kidlanadi, nemis paremiologiyasida esa tartib, vaqtni qadrlash va o‘zini boshqarish baxtning sharti sifatida ko‘p uchraydi. Qiyosiy tahlilda, o‘zbek materialida “oila” va “farzand” bilan bog‘liq bo‘lishi, nemis materialida “mehnat unumdorligi” va “shaxsiy mas’uliyat”ga urg‘u kuchliroq bo‘lishi konseptning ijtimoiy-aksiologik o’rnini ko‘rsatadi. Paremiya tilning “madaniy xotira” qatlamidir, shu sababli paremiologik dalillar konseptual markaz emas, balki madaniy me’yorlar bilan boyigan periferiyani aniqroq yoritadi [2; 5].

Qiyosiy-kognitiv tadqiqotning metodologik bazasi konseptual tahlil, komponent tahlil va diskursiy kuzatuvni birlashtirgan integrativ yondashuv sifatida ta’riflanadi. Misol sifatida, “baxt” va “Glück” birliklari uchun tipik atributlar (masalan, “chin”, “ulug‘ ”, “haqiqiy” hamda “groß”, “wahres”) ajratilib, ular baholoviy intensivlikning tilda qanday ifodalanishini ko‘rsatadi, bunda sifatlar konseptning darajalanishini to‘ldiradi.

O‘zbek tili uchun markaziy ma’no “hayotiy qoniqish va farovonlik holati” sifatida belgilansa, periferiyada “taqdiriy nasiba” va “baraka” komponentlari kuchliroq ko‘rinadi. Nemis tili uchun asosiy ma’no “ijobiy holat va muvaffaqiyat tajribasi” sifatida ajraladi, periferiyada esa “tasodifiy omad” hamda “qoniqish muvozanati” komponentlari aniqroq seziladi. Misol tariqasida, o‘zbek tilida “baxti bor” iborasi ko‘pincha ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash va nasibaga yo‘nalsa, nemis tilida “Glück haben” vaziyatga bog‘liq yutuqni ham anglatadi, bu esa “tasodif” ma’nosining faolligini ko‘rsatadi. Konseptual maydonda antonimik juftliklarning mavjudligi

(baxt–omadsizlik; Glück–Pech) baholoviy o‘qni keskinlashtiradi va ikki tilda ham nutqiy ta’sir kuchini oshiradi.

Baxt konseptining kimyoviy formulalar bilan bog‘liq bo‘lmagan mavzu ekaniga qaramay, kognitiv izohda “farovonlik” va “stress” bilan bog‘liq fiziologik ko‘rsatkichlar til metaforalarini motivatsiyalashi mumkinligi ilmiy kontekst sifatida ta’riflanadi. Mexanizm shundan iboratki, inson organizmidagi ayrim moddalar, masalan serotonin C10H12N2O va dopamin C8H11NO2 kabi neyromediatorlar quvonch va rag‘bat hissi bilan assotsiatsiyalanadi, til esa bu holatni “yuragi yorishdi”, “ko‘ngli ko‘tarildi” yoki nemis tilida “das Herz geht auf” kabi obrazlar bilan ifodalaydi. Misol sifatida “ko‘ngil” va “yurak” komponentlari ishtirokidagi metaforalar baxtni somatik tajriba bilan bog‘lab, abstrakt konseptni sezilarli qiladi. Raqamiy-statistik nuqtayi nazardan, zamonaviy psixolingvistik izlanishlarda ijobiy affekt leksikasi tezroq qayta ishlanishi va esda yaxshi qolishi qayd etiladi, bu esa baholoviy ijobiy birliklarning diskursda tez-tez ishlatilishiga kognitiv asos beradi. Biologik faktlar lingvistik ma’noni bevosita belgilamaydi, ammo obrazlarning motivatsiyasini tushuntiruvchi qo‘shimcha interdisiplinar fon yaratadi, bu fon konseptual tahlilning izchilligini kuchaytiradi [6].

Baxt konsepti nemis va o‘zbek tillarida universal va milliy-spetsifik xususiyatlarning qo‘shilishidan tashkil topgan ko‘p qatlamli kognitiv tuzilma ekanligi ta’riflanadi. Misol sifatida, o‘zbek tilida baxt ko‘proq oila, baraka va nasiba skriptlari bilan uyg‘unlashsa, nemis tilida shaxsiy mas’uliyat, rejalilik va vaziyatli omad skriptlari nisbatan faolroq bo‘lib, frazeologiya va paremiologiya bu tafovutlarni mustahkamlaydi. Ilmiy izohga ko‘ra, mazkur tezis natijalari kognitiv semantika, qiyosiy tilshunoslik va lingvomadaniyatshunoslik kesishmasida baxt konseptini modellashtirish uchun nazariy asos bo‘lib, amaliy jihatdan esa tarjimashunoslik, til o‘qitish va madaniyatlararo muloqotda semantik nozikliklarni hisobga olishga yordam beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

[1] Rahmatullayev Sh. O‘zbek tilining izohli frazeologik lug‘ati. Toshkent, O‘qituvchi, 1992. 320 b.

[2] Teliya V. N. Russkaya frazeologiya. Semanticheskiy, pragmaticheskiy i lingvokulturologicheskiy aspekty. Moskva, Shkola «Yazyki russkoy kultury», 1996. 288 s.

[3] Lakoff G., Johnson M. Metaphors We Live By. Chicago, University of Chicago Press, 2003. 276 p.

[4] Fillmore C. J. Frames and the semantics of understanding. Quaderni di Semantica. Torino, Rosenberg & Sellier, 1985. P. 222–254.

[5] Wierzbicka A. Understanding Cultures through Their Key Words. New York, Oxford University Press, 1997. 328 p.

[6] Duden. Das Bedeutungswörterbuch. Berlin, Dudenverlag, 2010. 960 S.